

บทที่ 2

แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาความเคลื่อนไหวทางศาสนาของขบวนการธรรมทายาทในสถาบันอุดมศึกษาภาคเหนือ ผู้วิจัยได้ใช้แนวคิดและทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ต่างๆดังที่จะนำเสนอนี้ มาเป็นกรอบแนวคิดและพื้นฐานในการศึกษาสำหรับการวิจัยเรื่องนี้ คือ

1. แนวคิดขบวนการการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (New Social Movement)
2. แนวคิดชุมชนปฏิบัติการ (Community of Practice) และอัตลักษณ์ (Identity)
3. แนวคิดวาทกรรม (Discourse)
4. แนวคิดเรื่องพื้นที่ (Space)

แนวคิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (New Social Movement)

ในภาวะที่มีความเปลี่ยนแปลงของสภาพเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองให้ผู้คนในสังคมเกิดคำถามขึ้นต่อสถานะการณ์เหล่านี้ และเกิดความรู้สึกไม่มีความเชื่อมั่นในระบบการเมืองแบบเก่า ที่ให้ความสำคัญกับรัฐหรือตัวแทน โดยคิดว่าระบบการเมืองแบบเก่ามีทัศนคติคับแคบประเด็นปัญหาและความสนใจให้ความสำคัญแก่รัฐเป็นผู้นำในการแก้ไขปัญหาต่างๆ ซึ่งเป็นการละเลยบทบาทของภาคประชาชนและประชาชนขาดการมีส่วนร่วมในทางการเมืองและสังคม ทำให้ปัญหาต่างๆ ได้รับการแก้ไขอย่างไม่ทันทั่วถึงและมีการผูกขาดโดยภาครัฐ จึงมีความพยายามของคนหลายกลุ่มผลักดันให้เกิดกระบวนการทางสังคมในลักษณะที่เรียกว่า “ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่” ซึ่งทำให้มีการรวมกลุ่มกันของภาคประชาชนในการสร้างความร่วมมือด้านต่างๆ ที่ครอบคลุมประเด็นปัญหาใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม เช่น ปัญหาสังคม สิ่งแวดล้อม สุขภาพอนามัย หรือเรื่องศาสนา เป็นต้น ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่นี้ไม่ได้มุ่งเน้นการช่วงชิงอำนาจรัฐแต่เป็นการรวมกลุ่มเพื่อช่วงชิงพื้นที่ทางสังคมเพื่อแก้ไขปัญหาของคนในกลุ่มร่วมกันและทำให้เกิดการแสดงออกในอัตลักษณ์ของตนเองขึ้นเพื่อให้สังคมเห็นถึงจุดยืนของตน

ไชยรัตน์ เจริญสินโอสถ ได้กล่าวว่า ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่นั้นหมายถึง การรวมตัวของกลุ่มคนในสังคม โดยที่มีเป้าหมายอย่างเด่นชัดอยู่ที่การช่วงชิงและการนำในการสร้างค่านิยมหรือความหมายชุดใหม่ให้กับสิ่งที่เรียกร่องต่อสู้หรือเคลื่อนไหวและไม่ตกอยู่

ภายใต้เงื่อนไขทางสังคมหรือกติกาแบบเก่า เป็นการหาที่ยืนอย่างมีศักดิ์ศรีให้แก่กลุ่มของตนเองในสังคม ถึงแม้ว่าขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่จะเริ่มต้นมาจากความไม่พอใจในระบบการเมืองแบบเก่า แต่รูปแบบของขบวนการดังกล่าวก็ไม่มีเฉพาะประเด็นเรื่องทางการเมืองเท่านั้น หากยังขยายกว้างออกไปประเด็นปัญหาที่สำคัญของสังคมด้านต่างๆอีก

ในช่วง 20 ปีที่ผ่านมาได้เกิดมีขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเกิดขึ้นในรูปแบบใหม่ๆที่หลากหลายมากมาย โดยมีประชาชนธรรมดาจากกลุ่มต่างๆอย่างหลากหลายทั้งในประเทศอุตสาหกรรมตะวันตกและประเทศโลกที่สาม เช่น ขบวนการเรียกร้องสิทธิของกลุ่มต่างๆทั้งสตรี กลุ่มคนรักเพศเดียวกัน และชนพื้นเมือง ขบวนการอนุรักษ์ธรรมชาติและสภาพแวดล้อม ขบวนการสันติภาพ ขบวนการเรียกร้องให้กลับไปหาค่านิยมดั้งเดิมของศาสนา ขบวนการเคลื่อนไหวให้กลับมาขึ้นอยู่กับอย่างธรรมชาติและขบวนการต่อต้านการพัฒนาแบบตะวันตก เป็นต้น⁹ นอกจากนี้มีผู้ให้ความเห็นว่าขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่เหล่านี้มีลักษณะพิเศษกว่ารูปแบบของการเคลื่อนไหวในอดีตแต่เดิม 4 ประการคือ ประการแรก ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเหล่านี้ไม่ได้ผูกติดอยู่กับชนชั้นใดชนชั้นหนึ่งอย่างชัดเจน ประการที่สอง ประเด็นของการเคลื่อนไหวของขบวนการเหล่านี้ไม่ใช่เรื่องผลประโยชน์เฉพาะกลุ่มแคบๆของตนเองเท่านั้น ประการที่สาม กระบวนการเรียกร้องไม่สนใจดำเนินการผ่านกลไกของรัฐไม่ว่าเป็นพรรคการเมืองหรือนักการเมือง แต่จะเข้าเรียกร้องด้วยตัวเองเป็นหลัก ประการสุดท้าย เป้าหมายของการเรียกร้องนั้นไม่ใช่เพื่อการช่วงชิงอำนาจรัฐอย่างขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในอดีต แต่เป็นความต้องการสร้างสรรค์กติกาหรือกฎเกณฑ์ใหม่ในการดำรงชีวิตหรือการสร้างคามหมายและค่านิยมใหม่มากกว่า¹⁰ ด้วยสาเหตุนี้เองจึงอาจเรียกว่าเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ ได้มีการเปลี่ยนแปลงทั้งรูปแบบ ผู้เข้าร่วมกลุ่ม และปัญหาที่ผลักดัน ในด้านรูปแบบนั้นมีลักษณะเห็นอย่างเด่นชัดว่าเป็นการเรียกร้องด้วยตนเองมากกว่าเป็นการทำงานผ่านกลไกของอำนาจรัฐและมีกระบวนการที่สร้างสรรค์อย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระบวนการสองลักษณะ ดังนี้คือ

1. กระบวนการสร้างความหมาย หมายถึง การนิยามความคิดใหม่ๆเช่น ความหมายของระบบคุณค่าในการดำรงชีวิต ความหมายของสิทธิ แนวทางเลือกในการพัฒนา และความหมายของระบบความสัมพันธ์ระหว่างเพศ เป็นต้น

⁸ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่/ขบวนการเคลื่อนไหวประชาคมในต่างประเทศ : บทสำรวจพัฒนาการสถานภาพและนัยยะความคิด/ทฤษฎีต่อการพัฒนาประชาธิปไตย

(กรุงเทพมหานคร : ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก, 2540), หน้า 7-10.

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 22.

2. กระบวนการสร้างความเป็นตัวตนหรืออัตลักษณ์ หมายถึง ความพยายามของผู้คนในสังคมที่แสวงหาพื้นที่ทางสังคมและทางวัฒนธรรมเพื่อร่วมกันเรียกร้องสิทธิในการดำรงอยู่อย่างแตกต่างและอย่างมีความเสมอภาคกับกลุ่มต่างๆ ในสังคม¹¹

ดังนั้นกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่มีลักษณะเป็นพลังทางสังคมอย่างหนึ่ง เพราะเป็นกระบวนการในการแสดงออกอย่างอิสระและอย่างหลากหลายของทั้งกลุ่มบุคคลและปัจเจกบุคคลในส่วนต่างๆ ของสังคม ทั้งที่จัดตั้งเป็นองค์กรและเป็นปฏิบัติการในชีวิตประจำวัน ซึ่งพยายามผลักดันและเรียกร้องเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ทั้งที่เกี่ยวข้องกับการแข่งขันอำนาจทางการเมืองและการสร้างสรรค์ความหมาย คุณค่า และวิธีคิดใหม่ในการดำรงชีวิตที่มักจะเกิดขึ้นในช่วงของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ด้วยการเคลื่อนไหวต่อต้าน การท้าทายทางความคิด การแสดงอัตลักษณ์ การปลุกจิตสำนึก การแสวงหาทางเลือกใหม่ในการพัฒนา และการผลักดันเรียกร้องสิทธิใหม่ๆ ของกลุ่มชน ทั้งในระดับท้องถิ่น ในเวทีประชาสังคม และในเวทีของประชาคมโลกอย่างเชื่อมโยงกัน¹²

แนวคิดชุมชนปฏิบัติการ (Community of Practice) และอัตลักษณ์ (Identity)

อัตลักษณ์ (Identity) เป็นมโนทัศน์ที่ถูกกล่าวควบคู่ไปกับมโนทัศน์เรื่องอำนาจ การนิยามความหมายหรือการสร้างภาพแทนความจริง (Representation) โดยปกติเราจะเข้าใจว่า อัตลักษณ์นั้นมีความหมายที่คล้ายคลึงกับ “เอกลักษณ์” ซึ่งก็คือ คุณสมบัติเฉพาะของผู้คนหรือสิ่งหนึ่งต่างๆ แต่ในวงวิชาการสังคมศาสตร์ปัจจุบันความหมายนี้ได้แปรเปลี่ยนไป อัตลักษณ์ไม่ได้หมายถึงคุณสมบัติเฉพาะเท่านั้นแต่มีความหมายถึงความมี “ตัวตน” ของบุคคลสามารถเลื่อนไหลเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทของสังคมที่เปลี่ยนไป การเปลี่ยนแปลงความหมายของอัตลักษณ์ดังกล่าวสัมพันธ์อย่างมากกับการทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมในปัจจุบันในบริบทสังคมโลกาภิวัตน์ที่เวลาและสถานที่ถูกย่อให้กระชับลง ได้เกิดความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างหลากหลายและซับซ้อน เป็นการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับเวลา พื้นที่และแบบแผนชีวิตประจำวันที่มีผลอย่างยิ่งต่อความรู้สึกที่เราเข้าไปเกี่ยวกับตัวเราในโลกสมัยใหม่ที่เปลี่ยนแปลงไป สิ่งได้ที่เคยเป็นมาตรฐานของระบบคุณค่า เช่น ศาสนา ค่านิยมเรื่องเพศ ประเพณีวัฒนธรรม ล้วนถูกระทบ

¹¹ อานันท์ กาญจนพันธ์, “ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม” ใน คณะจารย์ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, แนวคิดพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรม (เชียงใหม่: นพบุรี-การพิมพ์, 2543), หน้า 164.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 168.

กระทั่งในรูปแบบต่างๆ กับพลังโลกาภิวัตน์ การเปลี่ยนแปลงนี้อาจแสดงออกได้หลายลักษณะทั้งในระดับแบบแผนชีวิตและวัฒนธรรม หรือทั้งในแง่การมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมกับคนอื่นจนการเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนา ชาติพันธุ์ และวัฒนธรรมใหม่ผุดขึ้นมา เป็นปรากฏการณ์ที่ทำให้มีการจัดตั้งขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมใหม่ เกิดการก่อรูปทางการเมืองของกลุ่มต่างๆ การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในบริบทโลกาภิวัตน์ก่อให้เกิดผลกระทบต่อจิตสำนึกของตนเอง เช่น การบริโภคนิยมทำให้เกิดค่านิยมแบบ “แดกดัน” รวดเร็ว ฉับพลัน เป็นต้น

นอกจากนี้ Anthony Giddens ได้นำเสนอแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับ โครงสร้างกับบุคคลไว้ว่า โครงสร้างทางสังคมเป็นตัวกำหนดบทบาท ความคิดและพฤติกรรมของบุคคลเช่นในสังคมเมืองมีสภาพการณ์ที่เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ผู้คนในสังคมมีความสัมพันธ์ที่เป็นทางการไม่รู้จักคุ้นเคยกัน ทำให้คนไม่เอาใจใส่ซึ่งกันและกัน เกิดความเหินแกล้ว เป็นต้น ในทางกลับกันได้เสนออีกว่าปัจเจกบุคคลก็สามารถเป็นผู้กำหนดบทบาทของตนเองได้ โดยที่ไม่จำเป็นต้องให้สังคมเท่านั้นที่เป็นผู้กำหนดแต่เพียงฝ่ายเดียว จึงได้ความพยายามของคนกลุ่มต่างๆ ที่จะกำหนดความเป็นไปและทิศทางของสังคม¹³ ดังจะเห็นได้จากกรณีของผู้คิดเอดส์ที่มีการรวมกลุ่มกันเพื่อแสดงออกบางอย่างเพื่อผลักดันตนเองได้รับการยอมรับจากสังคม ความพยายามของนำเสนอตัวเองของกลุ่มต่างๆ ต่อสังคมในรูปแบบใหม่นั้นนำไปสู่การแสดงออกเพื่อสร้างอัตลักษณ์หรือความมีตัวตนนั้น ซึ่งหมายถึง “...การเป็นบอกกล่าวแก่คนทั่วไปว่าตัวเองเป็นใคร ทำอะไร มีสถานภาพอะไร และมีพื้นฐานทางสังคมวัฒนธรรมอย่างไร...”¹⁴ อัตลักษณ์นั้นยังได้มีความสัมพันธ์กับพื้นที่ใน 3 ลักษณะด้วยกันคือ พื้นที่ทางกายภาพ พื้นที่ทางสังคมและพื้นที่ทางความคิด¹⁵ ดังนั้นการแสดงออกเพื่อสร้างอัตลักษณ์จึงเป็นความพยายามที่จะแสวงหาจุดยืนเพื่อสร้างความชอบธรรมของตนเอง โดยมีความสัมพันธ์กับพื้นที่ทั้ง 3 ด้านดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เช่น กลุ่มวัยรุ่นที่ชอบไปเที่ยวสถานบันเทิงจะแสดงออกโดยปรากฏผ่านพื้นที่ทางกายภาพ เช่น การแต่งกายชุดสายเดี่ยว การทำทรงผมแปลก การร้องเพลง หรือการมีพฤติกรรมแสดงออกด้านต่างๆ ในสถานที่แห่งนั้นซึ่งจะสะท้อนจุดยืนในพื้นที่ทางสังคม

¹³ Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity : Self and Society in the Late Modern Age*.

(Cambridge : Polity Press, 1994), p.145.

¹⁴ สุริยา สมุทคุปต์, พัฒนา กิตติอาษา, ย่อมไทย : อัตลักษณ์และการเดินทางในวัฒนธรรมไทยสมัยใหม่

(นครราชสีมา : ห้องไทยศึกษานิตส์ สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี, 2542),

หน้า 33.

¹⁵ สายพิน ศุภพรมงคลและคณะ, “สำรวจทฤษฎีร่างกาย” ใน ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันตกุล (บก.)

เผยแพร่-พรางกาย : ทดลองมองร่างกายในศาสนา ปรัชญา การเมือง ประวัติศาสตร์ ศิลปะและ

มานุษยวิทยา. (กรุงเทพมหานคร : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2541), หน้า 24.

เพื่อสร้างการยอมรับแก่กลุ่มหรือสังคมและการกระทำนี้ก็จะสัมพันธ์กับพื้นที่ทางความคิดซึ่งกำหนดการแสดงออกของพวกเขาพร้อมกันไปด้วย การสร้างอัตลักษณ์ของคนกลุ่มต่างๆจะสอดคล้องและเลื่อนไหลไปตามสถานการณ์และเวลาหนึ่งๆ แม้บุคคลเดียวกันก็จะแสดงออกต่างกัน สถานการณ์หรือกับบุคคลที่มีสถานภาพต่างกัน

อัตลักษณ์ของบุคคลจะสามารถแสดงออกได้อย่างชัดเจน ถ้าบุคคลเหล่านั้นมีปฏิบัติการอยู่ในชุมชนปฏิบัติการ การทำความเข้าใจการแสดงออกของอัตลักษณ์จึงต้องพิจารณาร่วมกับชุมชนที่บุคคลนั้นมีกิจกรรมร่วมอยู่ด้วยที่เรียกว่า “ชุมชนปฏิบัติการ” (Community of Practice) หมายถึงการตอบสนองระหว่างกันจากประสบการณ์ที่ปฏิบัติด้วยความเคยชินโดยไม่ได้มีการวางแผนและแปรเปลี่ยนไปจากกรณหนึ่งไปสู่กรณอื่นหนึ่ง ผู้เข้ามาเป็นสมาชิกใหม่จะดำเนินการเป็นขั้นตอนของการเรียนรู้และฝึกฝนทักษะผ่านการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆภายใต้ระเบียบแบบแผนและกรอบของชุมชนหรือองค์กรนั้น¹⁶ ดังนั้นเราจะต้องเน้นที่จะสำรวจวิธีการหรือปฏิบัติการต่างๆของชุมชนปฏิบัติการหรืออาจเรียกว่า ประชาสังคม ซึ่งเป็นการขยายพื้นที่จากส่วนบุคคลไปสู่สาธารณะหรือจากหมู่บ้านไปสู่รัฐ หนึ่งในลักษณะของกระบวนการเรียนรู้ในชุมชนปฏิบัติการไม่ต้องอยู่บนฐานของความรู้ แต่อยู่ที่การมีส่วนร่วมในกิจกรรมและปฏิสัมพันธ์กับผู้เข้าร่วมคนอื่นๆ รูปแบบของชุมชนปฏิบัติการสามารถสืบหาได้จากระเบียบแบบแผนของผู้ปฏิบัติตลอดจนระยะเวลาการเข้าไปเกี่ยวข้องกับพวกเขา ตัวอย่างของผู้ปฏิบัติกรณนี้ ได้แก่ คนเข้าทรง พระสงฆ์ หมอสมุนไพร ช่างฝีมือ หมอดู พ่อครัว นักแสดง เป็นต้น นอกจากนี้แล้วเรายังจะสามารถขยายความคิดไปสู่ผู้ทำกิจกรรมที่กว้างขวางออกไปอีก ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของเมืองและชนบท เช่น กลุ่มพักฟื้นตนเองของผู้ติดเชื้อเอดส์ กรรมการ กลุ่มผู้รกร่วมเพศ เครือข่ายผู้สนใจดูแลสุขภาพ ขบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนา และลัทธิพิธีใหม่ เป็นต้น

การที่จะช่วยให้เข้าใจแนวคิดชุมชนปฏิบัติการมากขึ้นและกิจกรรมที่เกิดขึ้นในปฏิบัติการของการเรียนรู้ของผู้ปฏิบัติหรือผู้เข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรม Paritta Chalernpow Koanantakool and Shigeharu Tanabe ได้เสนอแนะจุดที่จะใช้พิจารณาวิเคราะห์ได้ดังนี้คือ

ก. ผู้เข้าร่วมสามารถใช้ประโยชน์จากแหล่งข้อมูล ภาษา เครื่องมือทางวัฒนธรรม และวัฒนธรรมทางวัตถุในการส่งผ่านและรักษาความรู้และการปฏิบัติอย่างไร

ข. การจัดองค์กร การแบ่งชนชั้นของชุมชนปฏิบัติการนั้นมีผลต่อเนื่องหรือกระตุ้นให้ผู้เข้าร่วมที่เป็นสมาชิกใหม่และคนอื่นๆอย่างไร

¹⁶ Jean Lave and Etienne Wenger, *Situated Learning : Legitimate Peripheral Participation*. (Cambridge Cambridge University Press, 1991),p.150-152.

ค. สมาชิกของชุมชนปฏิบัติการมีการสร้างอัตลักษณ์หรือตัวตนของเขาก่อนหรือหลังการเข้าร่วมในชุมชนปฏิบัติการอย่างไร

ง. ชุมชนปฏิบัติการและกิจกรรมเหล่านั้นได้เชื่อมโยงกับองค์กรทางสังคมที่ใหญ่กว่าในลักษณะความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการสร้างวาทกรรม เช่น ภาครัฐ องค์กรปกครองท้องถิ่น สื่อมวลชน ตลาด และภาคอุตสาหกรรม อย่างไรบ้าง¹⁷

แนวคิดวาทกรรม (Discourse)

ความหมายของวาทกรรมในวงวิชาการทางสังคมศาสตร์ต่างสาขาหรือสภาพสิ่งแวดล้อมที่ต่างกัน ก็ทำให้วาทกรรมนั้นความหมายที่จะต่างกันออกไปด้วย ตามแนวความคิดของมิเชล ฟูโก (Michel Foucault) วาทกรรมเป็น “...รูปแบบการใช้ภาษาที่มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับอำนาจสถาบันทางสังคมและตัวบุคคลที่ทำหน้าที่ปฏิบัติทางวาทกรรม โดยเฉพาะในกลุ่มของปัญญาชนและชนชั้นนำในสังคม...”¹⁸ หรือ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ให้คำอธิบายว่า วาทกรรมในทางสังคมศาสตร์คือ

“...การโยงใยข้อเท็จจริงที่สลับซับซ้อนที่สุดเป็นข้อเท็จจริงทุกด้านที่สังคมนั้นรู้ ไม่ว่าจะเป็นการแพทย์ วิทยาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ปรัชญา ภาษา วรรณคดี ฯลฯ เป็นองค์ความรู้ของสังคม วาทกรรมเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นเหมือนองค์ความรู้ก็เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้น คนทุกคนตกอยู่ในอำนาจของวาทกรรมหนึ่งๆทั้งสิ้น... วาทกรรมเป็นเรื่องที่สัมพันธ์โดยตรงกับการจัดสรรอำนาจ เกียรติยศและโภคทรัพย์...”¹⁹

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร ได้กล่าวถึง วาทกรรม ไว้ว่าหมายถึง ระบบหรือกระบวนการสร้างหรือการผลิตอัตลักษณ์และการให้ความหมายกับสรรพสิ่งต่างๆในสังคมที่ห่อหุ้มและแวดล้อมตัวเราอยู่ไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นความรู้ ความจริง อำนาจ หรือตัวตนของเราเอง นอกจากนี้วาทกรรม

¹⁷ Paritta Chalernpow Koanantakool and Shigeharu Tanabe, “Thai Culture As Contested Space” in Arno Ooms (ed.) *Book of Abstracts : 7 th International Conference on Thai Studies*. (Amsterdam : Het Spinhuis Publishers, 1999),p.122.

¹⁸ อังในสุริยา สมุทคุปต์และคณะ, *ทรงเจ้าเข้าผี : วาทกรรมของลัทธิผีและวิกฤตการณ์ของความทันสมัยในสังคมไทย* (นครราชสีมา : ห้องไทยศึกษานิตินันท์ สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี, 2539), หน้า 32-33.

¹⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “จดหมายตอบบทวิจารณ์เรื่อง “มาตรฐานทางวัฒนธรรมกับการทำให้เกิดเงื่อนไขทางการเมือง” โดยปรีชา ช้างขวัญยืน” *รัฐศาสตร์สาร*. 14,3-15,1 (กันยายน 2531-เมษายน 2532) : 322.

เองยังได้ทำหน้าที่ในการตรึงสิ่งต่างๆ ที่มันสร้างขึ้นให้ดำรงอยู่และเป็นที่ยอมรับของสังคมในวงกว้างด้วย²⁰ วาทกรรมยังเป็นเรื่องของระบบ กฎเกณฑ์ เงื่อนไข และความเป็นไปได้ของการดำรงอยู่ของสรรพสิ่งต่างๆ วาทกรรมพยายามปิดบังตัวเองในรูปของความรู้ ความจริง ความเป็นธรรมชาติหรือความเป็นธรรมคาอีกด้วย

วาทกรรมเป็นกลุ่มคำที่มีความหมายที่ถูกสร้างขึ้นอย่างแยบยลและไม่ถูกอธิบายอย่างง่ายๆ โดยสังคมโลก แต่มีการจัดหมวดหมู่ด้วยสิ่งที่ปรากฏที่เห็นได้ด้วยสายตา ในขณะที่เดียวกันก็มีกรอบในการโต้แย้งทางความคิดด้วยเช่นกัน ถ้อยคำต่างๆ ที่ปรากฏในหนังสือก็อาจนับได้ว่าเป็นการสร้างวาทกรรมในฐานะความรู้ โดยความรู้ที่ได้นี้ต้องเป็นความจริงและต้องเชื่อมโยงได้ การเชื่อมโยงได้เรียกว่าปัญญา คือ สามารถรู้และรับรู้ความจริงที่เชื่อมโยงได้และเข้าใจตัวเองว่ามีความสัมพันธ์กับสรรพสิ่งต่างๆ ได้นั่นเอง นอกจากนี้แล้ววาทกรรมยังเป็นการต่อสู้ทางด้านทัศนะและความรู้โดยการคิดประดิษฐ์วาทกรรม เช่น วาทกรรมการใช้ทรัพยากรของชาวบ้านมาโต้แย้งกับวาทกรรมที่มาจากรัฐและผู้มีอำนาจ ดังเช่นเรื่องวาทกรรมของชาวเขาหรือคนชายขอบตามความคิดความเข้าใจของคนทั่วไปนั้น พวกชาวเขาคือผู้ที่อยู่บนที่สูงและมีอาชีพทำไร่เลื่อนลอย แต่ชาวเขาเองจะมีการเรียก “การทำไร่หมุนเวียน” หรือ พวกชาวเขาคือ ผู้ที่เสกผืนและปลูกผืนขายซึ่งเป็นผลพวงทำให้ต้องมีการตัดไม้ทำลายป่าเหล่านั้น นับว่าเป็นเรื่องการต่อสู้ทางวาทกรรมระหว่างชาวบ้านและผู้มีอำนาจ ดังนั้นวาทกรรมจึงเป็นการนำความรู้มาสร้างอำนาจได้อีกทางหนึ่งด้วยเช่นกัน²¹

จะเห็นได้ว่าวาทกรรมเป็นการนิยามความหมายบางอย่างของสังคมหรือกลุ่มคนเพื่อสร้างความสัมพันธ์ในเชิงการต่อรองกับคนกลุ่มอื่น ในลักษณะที่เรียกว่า การนิยามความหมายเชิงอำนาจ อีกตัวอย่างเช่น กลุ่มผู้ติดเชื้อจะให้นิยามตัวเองว่าเอดส์ไม่ใช่โรคที่น่ารังเกียจ สามารถควบคุมได้โดยการดูแลสุขภาพและจิตใจให้ปกติแข็งแรงอยู่เสมอ เป็นต้น วาทกรรมของผู้คนแต่ละกลุ่มจะบอกถึงตัวของเขาที่สัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ และเป็นการสร้างอำนาจต่อรองกับสังคมอีกด้วย วาทกรรมจะสะท้อนออกมาในรูปของการกระทำหรือปฏิบัติการ เช่น กลุ่มนักศึกษาชมรมพุทธศาสตร์ผู้วิจัยสนใจจะศึกษาวาทกรรมของสำนักต่างๆ ที่ถ่ายทอดไปสู่กลุ่มคนนับถือ ผ่านพิธีกรรม ความเชื่อ และการแสดงออกทางสังคมหรือการใช้ภาษาและพฤติกรรมทั้งหมดของกลุ่ม โดยตีความหมายเพื่อเข้าถึงเนื้อหาสำคัญทางวาทกรรมที่โยงไปสู่การจัดสรรอำนาจและความสัมพันธ์กับคนกลุ่มอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องในสังคม ดังที่กล่าวในข้างต้นแล้วว่า “วาทกรรม” เป็นสิ่งที่สังคมสร้างและผลิตหรือหาก

²⁰ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, “การเมืองแบบใหม่, ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่และวาทกรรมการพัฒนาชุดใหม่” วาทกรรมการพัฒนา : อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณะและความเป็นอื่น. (กรุงเทพมหานคร : ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก, 2542), หน้า 55.

²¹ ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, “วาทกรรมว่าด้วยชาวเขา” สังคมศาสตร์ 11,1 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2541) : 94.

จะให้กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ “ประดิษฐกรรมจากสังคม” นั่นเอง โดยสรุปวาทกรรม คือ สิ่งที่สังคมสร้างจากระบบความคิดเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง แล้วผู้คนในสังคมมีความเข้าใจในความหมายที่ตรงกัน เช่น หากจะกล่าวถึงผีแล้ว ทุกคนย่อมมีความเข้าใจในทางเดียวกันว่า มีความน่ากลัวอาจจะเป็นสิ่งชั่วร้ายก็ได้ ในขณะที่เดียวกัน ผีก็มีความหลากหลายประเภทที่เรารับรู้ เช่น ผีกระสือ ผีปอบ ฉะนั้นในการคิดหรือการตีความก็เกิดจากการให้ความหมายที่ถูกสร้างขึ้นจากสังคมนั้นๆเอง

แนวคิดเรื่องพื้นที่ (Space)

โดยทั่วไป “พื้นที่” หมายถึง สถานที่ทางกายภาพอันเป็นพื้นผิวโลกทุกแห่ง ซึ่งเป็นที่ตั้งที่อยู่อาศัย และพื้นที่ในการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง เช่นสถานที่ทางภูมิศาสตร์ ได้แก่ ภูเขา แม่น้ำ บ้านเรือน ถนน และทุกสถานที่ซึ่งมีรูปร่างปรากฏให้เห็นได้นั้น เราเรียกว่า “พื้นที่ทางกายภาพ” ปกติสถานที่ทางกายภาพเป็นพื้นที่โดยธรรมชาติซึ่งไม่มีความหมายในตัวเอง แต่เมื่อนมนุษย์เข้าไปมีความสัมพันธ์กับพื้นที่ เช่น การไปอยู่อาศัย หรือเข้าร่วมกิจกรรมหรือเกี่ยวข้องในลักษณะใดก็ตาม สถานที่ทางกายภาพนั้น จึงถูกมนุษย์เป็นผู้สร้างความหมายหรือวาทกรรมให้เกิดขึ้นกลายเป็นสถานที่ของความทรงจำ การช่วงชิงต่อสู้และปฏิบัติการด้านต่างๆของมนุษย์ที่เข้าไปเกี่ยวข้องผูกพัน นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของมนุษย์ที่มีต่อพื้นที่ว่า

“...ความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆมิได้มีอยู่เป็นธรรมชาติ มนุษย์ต่างหากที่ไปคิดว่าอะไรต้องสัมพันธ์กับอะไรและต้องสัมพันธ์กันอย่างไร การที่มนุษย์ไปจับอะไรต่อมิอะไรให้สัมพันธ์กันนี้ทำให้สิ่งต่างๆเหล่านั้นมี “ความหมาย” แก่ตนขึ้นมา เมื่อรู้ “ความหมาย” ของสิ่งนั้นๆแล้ว มนุษย์ก็จะสามารถจัดการกับสิ่งนั้นๆไปได้ตามแก่กรณี...”²²

กระบวนการที่มนุษย์เข้าไปสัมพันธ์กับพื้นที่ทางกายภาพทำให้ความเป็นพื้นที่ทางกายภาพเดิมได้แปรเปลี่ยนไป ฉะนั้นพื้นที่ดังกล่าวจึงไม่ได้เป็นเพียงฉากที่ว่างเปล่าและหยุดนิ่งเพื่อรองรับปรากฏการณ์ทางสังคมเท่านั้น แต่กลับเป็นตัวกำหนดและมีปฏิสัมพันธ์กับปรากฏการณ์ทางสังคมทำให้พื้นที่ทางกายภาพมีชีวิตและจิตวิญญาณเกิดขึ้น การเกิดขึ้นและดำรงอยู่ของพื้นที่หนึ่งๆนั้นเป็นการผสมผสานระหว่างการสร้างเชิงกายภาพและการสร้างทางสังคมโดยกระบวนการทางสังคมที่เรียกว่า กระบวนการของความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่และสังคม²³ ทำให้พื้นที่ซึ่งอยู่ในกระบวนการ

²² นิธิ เอียวศรีวงศ์, “พื้นที่ในคติไทย” ใน ผ้าขาวม้า, ผ้าขี้ริ้ว, กางเกงในและฯลฯ (กรุงเทพมหานคร : มติชน, 2538), หน้า 188.

²³ สุธาริน คุณผล, “บทสำรวจพื้นที่สาธารณะ” รัฐศาสตร์สาร 20,3, 2540 : 169.

กลายเป็น “พื้นที่ทางสังคม” เพราะความหมายของพื้นที่นั้นขึ้นอยู่กับสังคมเป็นผู้กำหนด นอกจากนี้พื้นที่ทางสังคมยังเป็นตัวกำหนดให้มนุษย์เกิดการแสดงพฤติกรรมและปฏิบัติการต่างๆที่สอดคล้องกับพื้นที่ทางสังคมนั้น เช่น การสร้างอัตลักษณ์ของคนที่อยู่ในพื้นที่ การสร้างวาทกรรม จินตนาการต่างๆ เป็นต้น โดยทั่วไปพื้นที่ที่จะถูกกำหนดด้วยความเชื่อ คติ ความประเพณีและกฎเกณฑ์ต่างๆ ตลอดจนวิถีชีวิตและพฤติกรรมของผู้คนจะคำนึงถึงความถูกต้องเหมาะสมเพื่อให้สอดคล้องกับพื้นที่อยู่เสมอ ฉะนั้นพื้นที่จึงมีความสำคัญต่อการกำหนดโลกทัศน์และวิถีชีวิตของคนไทยอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้ได้เกิดพื้นที่อีกลักษณะหนึ่งที่เรียกว่า “พื้นที่ทางความคิด”

การศึกษาถึงพื้นที่และความหมายทางสังคมและวัฒนธรรมของขบวนการธรรมทายาทผู้วิจัยจะใช้นาเวคิดนี้เริ่มจากการพิจารณาพื้นที่ทางกายภาพของห้องปฏิบัติธรรม ได้แก่ ตำแหน่งที่ตั้ง การจัดหิ้งบูชา การจัดวางอุปกรณ์ทางพิธีกรรม ตำแหน่งของสมาชิกผู้เข้าร่วมกิจกรรม และอื่นๆ โดยมองจากการมีปฏิสัมพันธ์ในด้านต่างๆของผู้เข้าร่วมในขบวนการที่มีต่อพื้นที่ที่อยู่รอบล้อมตัวเขาทั้งพื้นที่ทางสังคม พื้นที่ทางกายภาพ และพื้นที่ทางความคิด ว่ามีปฏิสัมพันธ์ต่อพวกเขาในการให้ความหมายทางสังคมและวัฒนธรรมในขบวนการนี้อย่างไร

กรอบแนวคิดในการวิจัย

